

ՓԱՐԻՍԱ ՓՈՈՐՄՈՀԱՄՄԱԴԻ
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտ, ասպիրանտ
sepand_pishdadian@yahoo.com

XIII – XIV դդ. ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հայաստանի IX–XIII դդ. հուշարձանների պեղումներով հայտնաբերված խեցեղենի (հասարակ, ջնարակած, հախճապակի), մետաղի, ապակու վերաբերյալ գիտական հրապարակումներում հայ-իրանական կապերի պատմության նախնական ակունքները ուսումնասիրված են, թեև նյութերի շարունակական համալրումները մատուցում են նոր հարցադրումներ՝ տրամաբանական համարժեք լուծումներով¹:

Այդ համատեքստում մասնավոր ուշադրության է արժանի շինարարական խեցեղենի շքադյուս հախճասալ տեսականին, որը մակերեսը հարդարող գեղարվեստական սյուժեների ու տարատեսակ այլ զարդերի ծավալումով առնչվում է մանրանկարչության ու դեկորատիվ արվեստի ճյուղերին, հետևաբար պահանջվում է դիտարկումն իրականացնել նաև այդ մակարդակով:

Մեր ունեցած նմուշները բաղկացած են մայրաքաղաք Անիի, Գառնի գյուղաքաղաքի ու Տիկնունի ամրոցի պեղումներով հայտնաբերված նյութերից: Եղվարդի Ս. Աստվածածին, Իջևանի Կիրանց և Եղեգնաձորի Սպիտակավոր եկեղեցիների ներքին ու արտաքին հարդարանքում զետեղված հախճասալերի վերաբերյալ ենթադրական կոահումները նախնական են, որովհետև երևույթը Հայ Առաքելական եկեղեցու կանոնիկ սկզբունքներին խորթ էր և խնդրի խորքային ներկայացումը կարոտ է լուսաբանման:

Անիում, Գառնիում և Տիկնունի ամրոցի հասարակական շինություններում հախճասալերի գործածության մասսայականությունն արդյունք էր այդ բնակավայրերում սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման հանգամանքով:

¹ Ղաֆադարյան Կ., 1952, 1982, 207–231, 125–128, Kalantarian A., 1996, 115–137, Հակոբյան Ն., 1981, 14–68, Ժամկոչյան Ա., 1981, 88–130, Ջանիդադյան Հռ., 1974, 7–25:

1236 թվականին մոնղոլների արշավանքի հետևանքով կործանվեց երբեմնի ծաղկուն մայրաքաղաք Դվինը ու միաժամանակ բարձրացավ Գառնի գյուղաքաղաքի նշանակությունը: 1949 թվականից տեղում սկսած և շարունակաբար իրականացվող հնագիտական աշխատանքներով պարզվել է, որ հուշարձանի վերին շերտերը հազեցած են XIII–XIV դդ. նյութերով և կոմպլեքսային այդ համակարգում հախճասալերն ու դրամները կազմում են այդ արժեքների զգալի տոկոսը: Առաջնորդվելով այդ իրողությամբ, ակադեմիկոս Բ. Առաքելյանն ու Գր. Կարախանյանը եզրակացրել են, որ, հավանաբար, հախճասալերով հարդարվել է տեղում բնակություն հաստատած իշխանավորներից մեկի ապարանքը²:

Այն մասին, թե ում է պատկանել Կոտայքի Գառնի կենտրոնով այդ ժամանակահատվածում, մատենագրական տվյալները հակասական են: Ստ. Օրբելյանն արձանագրում է, թե այն եղել է Օրբելյանների տիրույթը³:

Մեկ այլ տեղեկությամբ երկրամասը պատկանել է Զաքարյան Ավագին, թերևս, նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ վերջինս Զարմաղանի հրահանգով ուղարկվել է Խաքանի մոտ այլ խնդիրների շարքում լուծելու նաև իր տիրույթների սեփականատիրական կարգավիճակը⁴:

Հիմքեր կան ենթադրելու, որ վերջինիս բացակայության ընթացքում բնակավայրի ղեկավարությունն ստանձնել են Օրբելյանները, որոնք որդեգրել էին մոնղոլներին հպատակվելու քաղաքականությունը և համարվում էին ժամանակի տոհմիկ նախարարություններից մեկը՝ Զաքարյանների գերակայության ներքո:

Հնագիտական նյութի քննությամբ ապացուցված է, որ մոնղոլների կողմից խրախուսվող քաղաքականության շնորհիվ Գառնին վերածվել էր երկրագործական, արհեստավորական ու առևտրական կենտրոնի: Ավելի ուշ Ղազան խանի ֆինանսական բարենորոգումների ծրագրով տեղում հիմնված դրամահատարանի գործառույթով ներքին ու արտաքին շուկան ապահովվում էր շրջանառություն վայելող Հուլավույան դրամներով:

1239 թվականին Անին ենթարկվեց մոնղոլների ասպատակության, սակայն ակադ. Ն. Մառի ուսումնասիրությամբ քաղաքի ղեկավարությունն ու զգալի արտոնությունները Զաքարյաններին էր ու ժամանակին իրականացվող շինարարական ու առևտրա-արհեստավորական կյանքի դրական տեղաշարժերը ապահովում էին Իրանի և տարածաշրջանի այլ երկրների, ինչպես և Պոլովժեի և Միջին Ասիայի հետ մշակութային անմիջական կապերը:

Վերոհիշյալ հուշարձաններից հայտնաբերված հախճասալերը արտաքին ձևավորումով, դեկորատիվ ու սյուժետային զարդերի հազեցվածությամբ

² Առաքելյան Բ., Կարախանյան Գ., 1962, 20:

³ Պատմություն նահանգին Միսական, 1910, 179, 404:

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, 1961, 262–263:

յամբ, ինչպես նաև ընտրված գունաշարով համահունչ են: Առարկային խաչաձև կամ աստղաձև կտրվածք տալով (Ադ. 1, նկ. 5) գործի վարպետը մեկրնդմեջ շարահյուսումով հորինել է համակարգված ու ավարտուն տախտակադրվագներ, որոնք մանրակրկիտ մշակված պլուժետային պատկերներով ու իմաստավորված արձանագրություններով խնջույքների ու հավաքույթների ժամանակ հասարակական շինությունների միջավայրում, ստեղծել են մտերմիկ ու ջերմ մթնոլորտ:

Ժամանակի տիրապետող արվեստի ճաշակի ու նկարչական ոճի ազդեցությամբ պայմանավորված, հախճաասալերի արտադրությունն ունեցել է զարգացման որոշակի փուլեր, որոնք իրարից տարբերվել են արտաքին ձևերի մշակմամբ, գունաշարով, թեմատիկ տարաբնույթ պլուժենների ու դեկորատիվ ոճի այլընտրանքով: Այդ հատկանիշներով հավաքածոյում ամփոփված հախճաասալերը երկու խմբի են բաժանվում: Առաջին խմբի տեսականին, երկրորդի համեմատ բարձրորակ է: Այն իբրև հարդարման միջոց ճարտարապետական շինությունների գործածության ոլորտում հայտնվել է XII դարից սկսած ու շարունակաբար օգտագործվել մինչև XIII դարի վերջերս:

Գունաշարում սպիտակ ֆոնի վրա ոսկեդարչնագույն շողունով արված նկարազարդումների բովանդակությունը անմիջական զուգահեռներով նույնական է համաժամանակյա շողուն հախճապակե խեցեղենի նմուշներին: XIII դարի վերջերից շուկայական պահանջարկով պայմանավորված, այդ որակի հախճաասալերը ասպարեզից անհետանում են, տեղը զիջելով երկրորդ խմբի տեսականուն: Հիմնականում արտաքին տեսքի պահպանումով, թեև հայտնվում են նոր ձևեր, փոխվում է գունային կոլորիտը, իսկ հարդարման թեմատիկայում տիրապետող են դառնում արձանագրությունները և լրացուցիչ հավելումով երկրաչափական ու բուսական մոտիվների հյուսածո պարզունակ կոմպոզիցիաները:

Առաջին խմբի հախճաասալերը հավաքածոյում սակավաթիվ քանակությամբ են հանդիպում: Գառնիից խաչաձև հախճաասալերի երեք բեկորների զարդաձևերը ունեն կանոնիկ բուսական զարդառճ և կրկնողություն շարունակական ռիթմով ծածկում են հախճաասալի ողջ մակերեսը (Ադ. 1):

Առանձին հետաքրքրություն ունի տերևազարդ սուրանկյուն եզրերով ավարտվող կենտրոնում քառաբլթակ ծաղկի դեկորատիվ հարդարանքով օժտված խաչաձև շքաղյուսը (Ադ. 1, նկ. 1), որի թևերին իրարահաջորդ դասավորությամբ մանր շղթաներից բաղկացած հորինվածքը ծավալվում է առարկայի ողջ դաշտով, ստեղծելով կոկոն վարդակների համադրության հետաքրքիր մի զարդապատկեր: Նախամոտիվը քիչ այլ շեղումով հանդիպում է և Անիի հավաքածոյում, ի հայտ բերելով վերոհիշյալ հախճաասալի մեկ այլ տարբերակ (Ադ. 1, նկ. 2):

Գառնիի պեղումներից հայտնաբերված բեկորից մեկի վրա նկարազարդված շուշանր վերարտադրված է բուսական աշխարհի ներդաշնա-

կույթան գեղեցիկ մի պատկերի տեսքով (Աղ. 1, նկ. 3): Հետաքրքիր լուծում ունի կնոջ դեմքով Գառնիից հայտնաբերված բեկորը, որի դիմագծերի մոնդուլատիվ ոճը շեշտելու պահի հիշեցնում է համաժամանակյա շոդուն խեցեղենին բնորոշ կանացի պատկերատիպերին (Աղ. 1, նկ. 4):

Յուրահատուկ է աստղաձև ոսկեդարչնագույն շոդյունով նկարագարված մի հախճաասալ, որը տեղ-տեղ վնասված է: Արաբերեն տառերից եզերված գոտուն (որը վերձանելի չէ) հաջորդում է բազմանկյան շրթայաձև երիզի շրջանակում, բուսական աշխարհի ճոխ միջավայրում հայտնված վախվորած հայացքով ու հետապնդումից խուսափող կեցվածքով մի աղվես: Ռեալիստական պատկերագրության հատկանշական գծերով նկարագարումը բազմաթիվ զուգահեռներ ունի Քաշանի խեցեգործական արտադրանքում տեղ գտած կենդանական պատկերներին: Շքաղուսի եզրի արձանագրության արաբատառ շարանը իմաստագուրկ է և ժամանակին այդ մոտեցումը համարվում էր լեզվին չտիրապետող վարպետի գործ, երբ տառերը ծառայել են սուկ իբրև զարդաձև (Աղ. 2, նկ. 8):

Ոսկեդարչնագույն շոդյունով նկարագարված ինչպես հախճապակու այնպես էլ հախճաասալերի արտադրությունը մասնագետների մի մասը վերագրում են Քաշանին, շատերն էլ Ռեյ կամ Սուլթանաբադ խեցեգործական կենտրոններին⁵:

XIII դ. վերջին XIV դ. Մերձավոր Արևելքի ջնարակած խեցեղենի արտադրության մեջ տեխնոլոգիական որոշ փոփոխությունների գործառույթը արձանագրվեց նաև շքաղուսների արտադրության ոլորտում: Տեխնոլոգիական այս գործընթացով ծրագրավորված առարկայի խեցու բաղադրության մեջ իբրև հումք կիրառվեց կվարցային ավազը, կառլինն ու դաշտային շպատը, իսկ ջնարակապատումն իրականացվեց ալկալիական շփոթով, որը նշանակում էր անցումը կապարային ջնարակին⁶: Այս եղանակով մշակված առարկաների մակերեսը ծածկվել է ապակե թափանցիկ շերտով և ջնարակի տակ վրձնած հարդարանքը գեղարվեստական ճոխ պատկերով էր դրսևորվում: Ներկապնակում տիրապետող կոբալտի խիտ և պղինձ օքսիդի նոսր լուծույթները, նախատեսված բուսական ու երկրաչափական զարդերի տարատեսակ լուծումներով հախճաասալերի առաջին խմբի համեմատ հումքի նվազ ծախսումով մատչելի էր և նպաստավոր շուկայական մասսայական պահանջարկը բավարարելու համար:

Հախճաասալերի երկրորդ խումբը հատկորոշ է Տիկնունի ամրոցի պեղումներից հայտնաբերված գտածոներին: Ամրոցի XIII – XIV դդ. պատմությունը աղբյուրներում չունի հիմնավոր հիշատակություններ, որը գլխական աշխարհի շրջանակներում տեղիք է տվել տարակարծությունների թե այն արդյոք բնակեցված էր և ու՞մ կողմից:

⁵ Bahrami M., 1939. Pope A., 1939.

⁶ Саїко Э., 1969, 119:

1984 թվականին Դվինի արշավախումբը (ղեկ. Հ. Եսայան) այլ գտածոների շարքում հայտնաբերեց XIII–XIV դդ. հախճաասալերի հարուստ մի հավաքածու, վերջ տալով տիրող տարակուսանքին:

Հախճաասալերը մասնագիտորեն հետազոտվեցին⁷ բաց թողնելով պարսկալեզու արձանագրությունների վերծանությունը, որ մենք փորձել ենք իրականացնել այս հոդվածի սահմաններում բեկորների վրա պահպանված հատվածներով:

Հավաքածուն խաչաձև ու աստղաձև հախճաասալերից բացի բաղկացած էր նաև ուղղանկյուն թևերով աստղաձև, ձևավոր կամ եզրերը թեքված ձողի տեսքով եռա-տերև կտրվածքով և բազմաթիվ այլ հատվածքով օժտված տեսակներից, որոնք արդեն հայտնի հորինվածքի նախաձևին ավելացնում էր ևս մեկը, որը խճանկարի նոր տիպօրինակ էր ներկայացնում, առնչվելով ոչ թե իրանական, այլ Ոսկե Հորդայի մշակութային աշխարհին: Նկարագրողումներին բնորոշ են զալարապտույտները, աղեղները, հանգույցները, ճոխ ոստերի հյուսածո դրսևորումով, ուր դեկորատիվ մոտիվի հիմքը խճված տերևաոստի տարատեսակ մեկնաբանումներն են: Գունեքանգներում գործածել են սպիտակի, մանիշակագույնի, երկնագույնի և կոբալտի տարբեր նրբեքանգները (Աղ. 6):

Շքադրուսների մեծամասնության եզրին նեղ կամ լայն ժապավենի տեսքով շրջբլուրում են ժամանակի լեզվամտածողության յուրահատուկ պարսկալեզու արձանագրություններ, որոնք արված են կրկնակի եզրագծերով, թեև կան և ձեռագրատիպ հիշատակություններ:

Դժբախտաբար, նյութը բեկորային է, ինչը դժվարացնում է վերծանությունները: Նշված գրառումները կարելի է համարել ինքնուս գիտելիքներով զինված վարպետների գրառումներ, ուր խոհական, փիլիսոփայական, բարեմադթական, բարի կամքի բնույթի գաղափարները հանդիպում են բանասիրական չափածո խոսքի հնարով: Ներկայացնում ենք հատվածաբար պահպանված մի քանիսի բովանդակությունը (Աղ. 3, 4, 5):

XIII–XIV դդ. շքադրուսները կիրառություն են ունեցել նաև հայկական հոգևոր շինությունների ներքին ու արտաքին հարդարանքում, մի երևույթ որ հարազատ չէր հայկական ճարտարապետությանն ու Հայ առաքելական եկեղեցու կանոնիկ սկզբունքներին: Եղեգնաձորի Սպիտակավոր եկեղեցու (XIV դ.) թմբուկի վրա, վերնից երկրորդ շարքի քարերի մեջ փորագրված և դրված է եղել ութթևանի աստղաձև հախճաասալեր (10 հատ), որոնք ներկայումս չեն պահպանվել: Իջևանի շրջանի Կիրանց վանքում երկնագույն հախճաասալերը հարդարել են պատուհանների շրջանակը, իսկ թմբուկի ստորին և վերին մասերը զոտկվել են քառակուսի միագույն սալերի խճանկարով:

⁷ Ժամկոչյան Ա., 1990, 66–75:

Եթե այդ հարցի վերաբերյալ ընդունենք Լ. Գյուզալյանի մեկնաբանությունը, համաձայն որի, Անիի, Ամբերդի և Բայբուրդի պարիսպների վրա ամրացրած հախճապակի թասիկները նպատակ ունեին արևի ճառագայթների անդրադարձով թշնամուն նահանջի մատնել, կամ էլ իրողությունը կապել ժողովրդական հավատալիքներում տարածված չար աչքը խափանելու գործառույթի հետ⁸, ապա հոգևոր շինությունների պարագայում այս մոտեցումը հավաստի հիմքեր չունի և առայժմ եզրակացությունը մնում է բաց:

Եղվարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1301 թվականին կառուցված) հախճասալերը շարվել են թմբուկի վերին շարքի քարերի մեջ: Դրանց մասնակի հետազոտությամբ զբաղված Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը շարվածքը նկատելով հանդերձ, մասնավոր քննության չի արժանացրել, գուցե թե այն դժվարամատչելի տեղում լինելու կամ էլ բացատրություն չգտնելով հոգևոր շինության ներսում նման օտարամուտ երևույթին⁹:

1969 թվականին եկեղեցու խարխուլված գմբեթն ամրացնելու նպատակով իրականացված վերականգնողական աշխատանքների ժամանակ այդ հախճասալերը տեղահանվել էին ու մաքրելուց հետո կրկին վերաշարվել տեղում:

Այդ ընթացքում հախճասալերն ուսումնասիրվել են Ա. Ժամկոչյանի և Ա. Քալանթարյանի կողմից և ինֆորմացիոն հաղորդման կարգով հրատարակվել¹⁰:

Տեղագնումը պարզել է, որ ժամանակին այնտեղ ամրացվել են 52 հախճասալ, որոնցից տեղում պահպանվել էին 11-ը: Դրանք բաժանվում էին չորս տեսակի, բազմանիստ, սեղանաձև, քառակուսի և աստղաձև, ըստ որում քառակուսի և սեղանաձև նմուշների ուռուցիկ խորանաձև գոտիները բովանդակում էին արձանագրություններ, իսկ մնացած դաշտում բուսական, կենդանական զարդերի գունաշարում տիրապետում իր ոսկեդարչնագույն շողունի մուգ ու բաց երանգները:

Արձանագրությունները բժախնդիր ու սպառիչ վերծանության է ենթարկել վիմագրագետ Լևոն Գյուզալյանը յուրաքանչյուրի բովանդակությանն ամրագրելով Ֆիրդուսու Շահնամե պոեմի համապատասխան քառյակները¹¹:

Ընդհանուր առմամբ այդ հախճասալերը նախատեսվել են աշխարհիկ շինությունների ներքին տարածքը հարդարելուն, պատրաստվել պատվերով և բացի Շահնամեի քառյակներից գովերգել բարություն, խոհեմություն, սեր բնության հանդեպ միաժամանակ առաջարկելով խմել գինի:

⁸ Гюзальян Л., 1984, № 2, 153–174.

⁹ Գ. արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, 1921–1922:

¹⁰ Ժամկոչյան Ա., Քալանթարյան Ա., 1971, 277–281:

¹¹ Гюзальян Л., 1984, 153–174.

Առանձին ուշադրության է արժանի աստղաձև հինգ բեկորներից միացած հախճասալը, որի եզրին արձանագրված հիշատակագրությունը բովանդակային իմաստով եզակի նշանակություն ունի: Առաջին քառյակի իմաստաբանությունը առայժմ աշխարհի ոչ մի թանգարանում պահպանվող հախճասալի վրա չի հանդիպում (Աղ. 2, նկ. 7):

Քառյակների թարգմանությունը որ վիմագրագետը ներկայացրել է ռուսերեն լեզվով մոտավորապես հայերեն հետևյալ բովանդակությունն ունի:

Առաջին քառյակ

«Օ, դու, որի համար ես արցունքներ եմ թափում, ինչպես հունվարյան ամառը: Եվ հեկեկում եմ ի ուրախություն թշնամու, քո անհավատարիմ բարեկամության համար: Միակ բանը, որին արժանի եմ, ինչպես գիշերային թիթեռը մոմի տակ մեռնել քո ոտքերի մոտ, այն պարագայում դու լաց լինես ինձ վրա»:

Երկրորդ քառյակ

«Դու գիտես, իմ ընտրյալ, ինչու են արցունքով լի աչքերս: Դու ինձ համար թանկ ես ինչպես աչքերս, որովհետև ձգտում եմ հասնել քո շուրթերին»:

Վերջին երկտողը, որը չենք ներկայացրել ունի բառային անհասկանալի միտք, որ Լ. Գյուզալյանը բացատրում է իբրև մի արտահայտություն, որ պարսկական պոեզիայում ընդունված էր հետևյալ մեկնաբանությամբ՝ աչքերի մեջ նայելով կռահել դիմացինի հոգեբանությունը:

Շքաղուսի ընդհանուր ներկայանկում տիրապետող են կոբալտը, ոսկեգույն շողունը տեղտեղ էլ փիրուզագույն ցայտերը:

Շքաղուսի արձանագրությանը հաջորդող սյուժեին Լ. Գյուզալյանը չի անդրադարձել, բայց ուսումնասիրությունը պարզում է, որ քառյակների բովանդակությունը փոխլրացնում է կոմպոզիացիան, որին մասնավորապես անդրադարձել ենք: Շքաղուսը նկարագարող արվեստագետը քառյակների սիրո հավերժության գաղափարն իմաստավորել է զույգ թռչուններին համապատասխան կեցվածքով, նրանց ներկայացնելով բնության միջավայրում: Աջ կողմում փարթամ թռչունը (հավանաբար արուն) պատկերված է դիմերեսով, բերանը բաց, կարծես, սիրո խոստովանության պահը ներկայացնելու դիրքով և, ինչպես քառյակում է հիշատակված, փորձում է ետ բերել մերժված սերը: Ձախ կողմում (հավանաբար էգը) թռչունը ներկայացված է աջ կողմի թռչունի հանդեպ թիկունքով հպարտ ավելի նրբին ու անտարբեր հայացքով հեռուները դիտելու պահին (Աղ. 2, նկ. 7):

Ի դեպ, ժամանակի պարսկական պոեզիայի սյուժեների արտաբերումը խեցեղենի վրա պատահական երևույթ չէր: Նկարագարող խեցեգործները քաջատեղյակ էին պարսկական պոեզիայի մանրամասներին և նրանցից շատերը սովորել են գեղարվեստի այն նույն դպրոցներում, ուր մանրանկարներ էին բազմացնում:

Մնում է անդրադառնալ այն հարցին, թե հիմնականում որ աշխատանոցներում են արտադրվել հնավայրերից հայտնաբերված հախճասալերը: Եղվարդի, Տիկնունու, Գառնիի և Անիի հախճասալերը համեմատելիս նկատելի է Եղվարդի, Գառնիի առաջին խմբի և Անիի որոշ նմուշների բարձրորակ արհեստավարժ ձեռքի, հարուստ գունաշարի և թեմատիկ ընտրության մեծ վարպետությունը, որն աշխարհի տարբեր թանգարանների օրինակների մասնագիտական լուրջ քննությունների համատեքստով անվերապահորեն ընդունելի է իբրև պարսկական ծագումով առարկաներ:

Անիից, Գառնիից և հատկապես Տիկնունի ամրոցից հայտնաբերված հախճասալերի մեծամասնությունը հարդարման պարզունակությամբ, արձանագրությունների համեստ բովանդակությամբ, գունեղանքների ընտրությամբ տեղական արտադրության արգասիք են, նախատեսված մասսայական արտադրությամբ ճարտարապետական շինությունների օժանդակ հարդարման համար:

XIII–XIV դարերում Հայաստանը մոնղոլական ընդարձակ տիրապետության բաղկացուցիչ մասերից մեկն էր և ոչ միայն անհաղորդ չէր տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, առևտրական ու մշակութային հարաբերություններին, այլ բնականոն իրավական կարգավիճակով մասնակիցն էր իրականացվող բոլոր տեղաշարժերին: Ամփոփելով հարկ է հիշատակել, որ ժամանակի ճաշակի թելադրանքով շքաղյուս հախճասալը շինարարական այլ նյութերի համակարգում համարվել է հասարակական ու բնակելի կառույցների ներքին ու արտաքին հարդարանքի անբաժանելի մասն ու լայն պահանջարկ վայելել իբրև շինարարական խեցեղենի տեսականի: Անիում իրականացված աշխատանքների ժամանակ, Գառնի գյուղաքաղաքի և Տիկնունի ամրոցի պեղումներից հայտնաբերված հախճասալերը երկու խմբից են բաղկացած: Առաջինը շողյուն ջնարակով նկարազարդված հախճասալերն են, որոնք խաչաձև և աստղաձև արտաքին ձևավորումով կազմել են շքեղ խճապատկերներ: Սակավաթիվ և բարձրորակ այս շքաղյուսները հայտնի են Անիից և Գառնիից: Երկրորդ խմբի գտածոները մասամբ Անիից և Գառնիից են, բայց հիմնական նյութը Տիկնունի ամրոցից է՝ արտաքին ձևերի հետևյալ բազմազանությամբ՝ ուղղանկյուն ձևավոր եզրերով ձողեր, եռատերև կտրվածքով և այլ տիպի ձևավորումով սալերի տեսքով: Գունազարդման մեջ կիրառվել է սպիտակի մանիշակագույնի, երկնագույնի և կոբալտի տարբեր երանգները, որոնք գալարվող զարդերի, կիսաշրջանների, աղեղների, հանգույցների և ճոխ ոստերի հյուսածո մոտիվներով տարբերվում են առաջինից գունեղանքների ու զարդամոտիվների լուծումներով: Երկու խմբերի շքաղյուսների եզրերին պարսկալեզու արձանագրությունները թեկուզ հատվածաբար (նյութը բեկորային լինելու պատճառով) վերծանվել են և մեծ մասամբ բարեմաղթական բովանդակությամբ խոսքեր են պարունակում: Հախճասալերով հարդարել են և Եղեգնաձորի Սպիտակավոր, Իջևանի Կիրանց և Եղվարդի Ս. Աստվածա-

ծին եկեղեցիների երբեմն ներքին, երբեմն արտաքին պատերը, բայց Հայ Առաքելական եկեղեցուն խորթ երևույթի մեկնաբանությունը տակավին մնացել է սովորում: Ի վերջո, հախճաասլերի պատրաստման հետազոտությամբ հանգել ենք այն եզրակացության, որ առաջին խմբի շողուն հախճաասլերը ներմուծված են Իրանից, այնինչ երկրորդ խմբի զգալի մասի հնարավոր արտադրական կենտրոնը հնուց ի վեր խեցեգործական ավանդույթներով հարուստ Հայաստանն է: Իրողությունն ապացուցվում է հայտնաբերված նյութի մասսայականությամբ, որն, ինչպես երևում է, բավարարել է շուկայական լայն պահանջարկը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Առաքելյան Բ., Կարախանյան Գ., – 1949–1956 թթ. պեղումների արդյունքները, Գառնի III (Հնագիտական պեղումները Հայաստանում 10), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1962:

Գ. արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, – Ազիզբեկենք և նրանց շինարարական գործը, Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի, Գիրք Ա և Բ. 1921–1922, Վաղարշապատ:

Ժամկոչյան Ա., Քալանթարյան Ա., – Եղվարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հախճաասլերը, Պատմա-բանասիրական հանդես, № 4, 1971, էջ 277–281:

Ժամկոչյան Ա., – Միջնադարյան Հայաստանի հախճապակին IX–XIV դդ. (– Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, Հ. 10), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981:

Ժամկոչյան Ա., – Ճարտարապետական հարդարանքի նմուշներ Տիկնունի, ամրոցից, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, № 12, 1990, էջ 66–75:

Հակոբյան Ն., – Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը, IX–XIII (Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, Հ. 10), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981:

Կիրակոս Գանձակեցի, – Պատմութիւն Հայոց (Աշխ. Կ. Մելիք Օհանջանյանի), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1961:

Ղաֆադարյան Կ., – Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1952:

Պատմութիւն նահանգին Միսական, – Արարեալ, Ստեփաննոս Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Միւնեաց, Ղուկասյանց հրատ., Թիֆլիս, 1910:

Воскресенский А., – Полихромные майолики Золотоордынского Поволжья “Советская археология”, № 2, 1967.

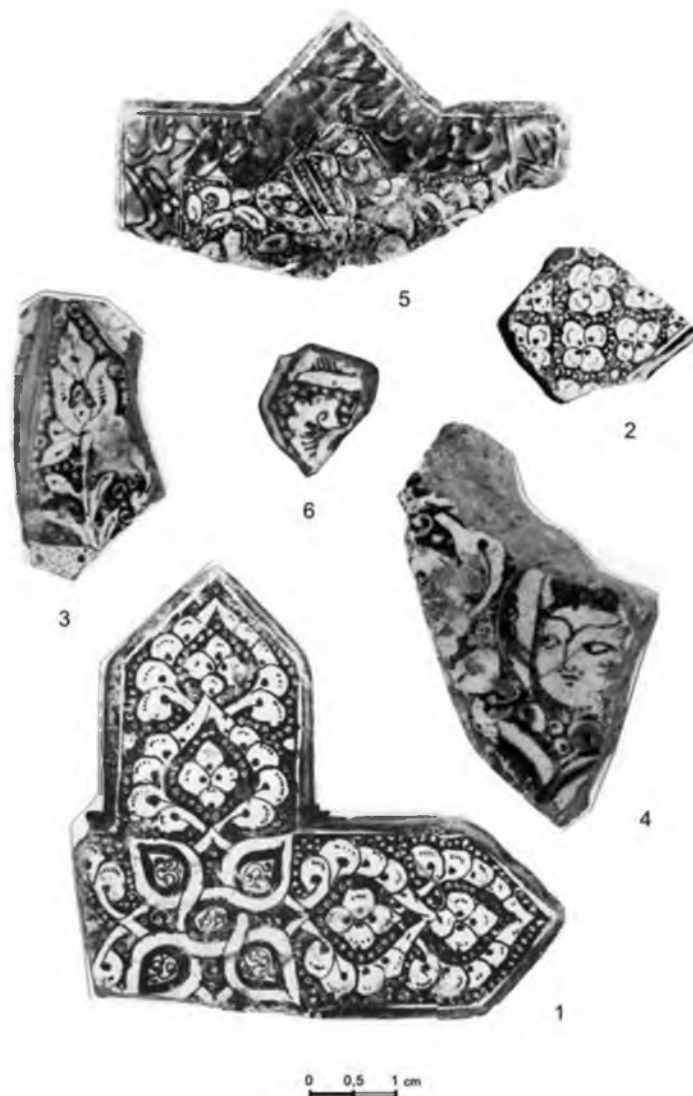
Гюзальян Л., – Иранские средневековые изразцы на купольном барабане храма Богородицы в Егварде, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1984. № 2, էջ 153–174.

Март Н., – Ани книжная история города и раскопки на месте городища, изд. Гитутюн”, НАН РА, Ереван, 2011.

Kalantarian A., – Histoire et Archéologie de la ville medievale, Recherches et publication Neuchâtel, Paris, 1996.

Pope A., – Suggestions towards the identification of medieval Iranian faience. (III международный конгресс по иранскому искусству и археологии), Москва, 1939.

Աղյուսակ 1

Աղյուսակ 2

7

8

یا مَن مَرَّ بِهَذَا خَشِيَ ... بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ...
جهان آفرین برکت باشد

Նկ. 1. Աստծո անունով
զրթասիրտ ու կարեկցող: Գտնել նստելու տեղ
ոչ զվարճանքի համար:

برافتد دانه ای از تجت ... زن کجاست بر حادی دل

Նկ. 2. Իմ հոգատարությունը քեզ:
Սա կվերաբերվի մեկին, որ սիրտ (հոգի) ունի:

... که زینک کار کند ... جهان آمدت بهر جایی ...
بیش روی بهر طبع

Նկ. 3. Հեռացիր քո ազահության (ընչաքաղցության) համար:
Փրկության համար ոչ ոք չկա: Քո աշխարհի գալով ոչ մի
բանի բացի ապականությունից:

گاهی یک جوی زما تا ماه ... نعلت هم کراتی دهد در غم بجزان

Նկ. 4. Հաճախ մի բաժակ գինին փորձություն է:
Քո մազերը փրկություն է տխրության պահին:

پستیده دل شو گفتن و دل فزید

Նկ. 5. Ազնվաբարո հոգի և
հաճելի ու ցանկալի զրույց

می شود ذکر با پند کن - گزین می بر تو

Նկ. 6. Այն կտուլի բոլորին
աշխարհի շուրջ քեզ համար:

زلف نازی به خاکت می دهد

Նկ. 7. Թշնամու մազը քեզ
գետին կզլորի:

سرشکم کی جوابت روان ازدم، می بروی جوی
فی سینه تسبیح و معانی بستاید سحر بیادم خواندی

Նկ. 8. Իմ արցունքները չեն
դադարի քո նվիրատվությունից: 86
տարեկանում դու ինձ կհիշես
(մայրամուտին) և պատշաճը կհատուցես
(բարձր կգնահատես):

من آفرید ... کار گزار به کون حلم تو ... بر بهاری درخشان

Նկ. 9. Նա ինձ ստեղծեց (Աստված):
Քո համբերությունը բոլորի համար
կաշխատի: Փայլուն մի գարուն:

PARISA POORMOHAMMADI

*Post-graduate Student, Institute of Archaeology and Ethnography,
National Academy of Sciences of Republic Armenia,
sepand_pishdadian@yahoo.com*

ARMENIAN-IRANIAN CULTURAL RELATIONS IN THE 13th – 14th CENTURIES

SUMMARY

Armenian-Iranian cultural relations in the 13th – 14th cc. are of special interest and on the basis of linguistics, literary, miniature painting, historic observations are well studied. The article deals with analyses of the tiles from the capital of Armenia Ani, Garni (settlement of urban type) and fortress Tiknoui, recovered during the archaeological excavations. According to their peculiarities the material under our disposal in detail are into two groups divided and discussed. The finds suggest the dating of the 13th – 14th centuries and have direct parallels in simultaneous Iranian monuments. The issues on the tiles up to now were dealt in other reports, focused only on the data and decoration researches. This paper for the, first time on the basis of the inscriptions on the edges of the tiles and in particular Persian sources consists a subject of research which has not been examined and deciphered.

Armenia was one of the states of the Mongolian empire and a great amount of Iranian tiles (from Tavriz and Saray Berge) point out the cultural continuity between the two production centers, certainly the local mode of production also was evident.

ПАРИСА ПООРМОАММАДИ
аспирантка, Институт археологии и этнографии НАН РА,
sepand_pishdadian@yahoo.com

АРМЯНО-ПЕРСИДСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В XIII–XIV ВВ.

РЕЗЮМЕ

Во время археологических раскопок в городе Аии, поселении городского типа Гарни и крепости Тикнуни было обнаружено большое количество изразцов, принадлежавших ко времени монгольского владычества в Армении (II пол. XIII в. и XIV вв.). Ранее материал был исследован археологом А. Жамкочян. Изразцы большей частью расписаны геометрическими, растительными орнаментами, иногда их сменяют сюжетные сцены. Контур изразцов окружают восстановленные нами надписи на персидском языке. Это чаще всего изложенные в прозе благие пожелания или философские размышления. Большая часть изразцов произведена в иранских центрах по производству керамики – это Рей, Кашан, Султанабад. Небольшое число экземпляров созданы в Армении, где издревле существовали богатые традиции керамического производства. Исследование материалов доказывает продолжение армяно-персидских культурных связей в XIII–XIV вв.